

14.929

Füzük

Ritoók Zsigmondné

SZALAY ÁGNES

70.

SZÜLETÉSNAPJÁRA

2001.
június 13.

Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes
70. születésnapjára

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES
barátainak és tisztelőinek
születésnapjára
ÁGNESNAK

RITOÓK ZSIGMONDNÉ
SZALAY ÁGNES

70.

SZÜLETÉSNAPJÁRA

KÖZREADJA A REBAKUCS

A TÉKOZLÓ FIÚ IHLETFORRÁSA: MELANCHTHON

Nincs abban semmi meglepő, hogy Bornemisza Péter több ízben is alkalmazza prédikációiban a Lukács-evangélium közismert példázatát, a tékozló fiúról szóló exemplumot. A téma irodalmi kiaknázhatósága iránti érdeklődése inkább megmutatkozik abban, hogy az *Énekek három rendbe* második részének feddőzései közé fölveszi Baranyai Pál 1545-ben írt, *Az tékozló fiúról* szóló bibliai törtériáját.

A trombitások, kártyások, paráznák közt tobzódó fiú meséjének – az evangéliumi forrástól messze elrugaszkodó – élénk, eredetinek ható irodalmi ízeire, hangulatára Horváth János hívta fel a figyelmet, egyszerismind kiemelte a szöveg színpadias karakterét, s felvetette drámai eredetének lehetőségét: „Efféle bibliai történetek több esetben támaszkodhattak közvetett forrásra, talán egy-egy iskolai drámára, kivált ha – mint Baranyai Pálé – oly tág teret juttatnak a beszéltetésnek, sőt énekét is idézik hősöknek” – írja. A téma XVII. századi fejlődéstörténete is a dráma műfaja felé vezet: az 1630–1640 között keletkezett *Filius prodigus* című darab előzményei között méltán keresnek és találnak XVI. századi „tékozló fiú”-színműveket az iskoladrámák kutatói.

De vajon mi lehet a titka a történet párfját ritkító népszerűségének a protestantizmus századában? Sőt, jóval később is, Tótfalusi Kis Miklós *Mentségében* még pironkodni is kényszerül, amiért „Árgirust, Tékozlót, Asszonyokról való és egyéb hijjába való históriákat” nyomtatott ki.

Aligha lehet kétséges, bár erre senki sem gondolt, hogy e „titok” nyitja – miként az Elektra-téma esetében ez bebizonyosodott – ezúttal is Melanchthon irodalmi programjában rejlik.

Ha Melanchthon pártfogolta és inspirálta Szophoklész, Euripidész és Terentius darabjainak aktuális színpadi feldolgozásait, hogyne tette volna meg ugyanezt a bibliai tárgyú színművek vonatkozásában? Ismeretes, hogy a Wittenbergben tanult Szege-di Lőrinc Ádám-dramája, a *Theophania* Melanchthon dramaturgiai ötletére vezethető vissza. A tékozló fiú történetének esetében ez a támogatás ugyancsak konkrét formát öltött: maga Melanchthon dramatizálta a történetet, s diákjaival színre is vitte. Köztudomású, hogy ezzel nagy befolyást tett a német s

közvetve az angol iskolai színjátszásra – egyúttal nyilvánvalóan a Wittenbergben tanuló magyar diákságra is.

A „híjjába való históriákat” kárhoytató, puritán ízlésű protestánsok olykor elképednek azon, hogy a reformáció elindító megtható tragédiák és elragadó komédiák sorozatát vélték felismerni a Szentírás lapjain, s csodálkoznak Luther és Melanchthon ihletett bibliamagyarázatain, melyekben maga a Biblia olyan drámai költeményként jelenik meg, amelyben „a Szentlélek mozgatja a szereplőket”.

Philipp Melanchthon, amint irodalmi programot sugall
(Albrecht Dürer metszete, 1526)

„ÍRÁS MAGYAR NYELVEN”
BORNEMISZA PÉTER PROGRAMNYILATKOZATÁNAK
KRITIKATÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

Bornemisza *Életrájának* utószavában olvasható a magyar nyelv művelésére buzdító felhívás: „Minden józan ítéletű ember előtt ismeretes, hogy néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is, amelyet nekünk, Cicero és minden műveltebb nemzet példája alapján súlyos okokból napról-napra mind jobban és jobban tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani kell.”¹

Az idézet önmagában is szép kifejezése annak a szándéknak, amelynek megvalósításában maga a szerző kétségtelenül a legjelentősebbek közé tartozik. Ugyanakkor rendkívül jellemző mozzanata annak az évszázadokon átívelő folyamatnak, melynek során a nemzeti nyelv és az írás szorosan összekapcsolódik. Mintha egyenes folytatása lenne Beatus Rhenanus megállapításának: „a magyar nyelvet írni kezdik.” Méltán lett ez a néhány szó Tarnai Andor korszakmonográfiájának címe, hiszen valóban az írásbeliség kezdeteinek lényegét ragadja meg: annak felismerését, hogy az anyanyelvünkön megszólaló gondolatok is rögzíthetők az írás segítségével.²

Néhány évszázad elteltével az irodalmi gondolkodásban a figyelem már a magyar szövegek stiláris problémái felé fordult, megmutatva a nyelvünk sajátosságainak leginkább megfelelő, szabatos fogalmazás forrását: „vinnénk minden kifejezéseket, kimondásokat az közönséges szokott Magyarai szóllásokra, megtudakozván szorgalmatosan, mint szokták az jó Magyar emberek afféle dolgot kimondani: sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk.” *Irodalomtudomány és kritika* című sorozatunk XVII. századi kötetének szerzője ezért választotta címül az idézet utolsó szavait.³

A magyar irodalom kritikátörténetéből még hiányzik a két hivatkozott munka közti szakasz, az 1530-tól 1630-ig terjedő évszázad. A középkor és a ba-

¹ Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei, kiad. NEMESKÜRTY István, Bp., 1980, 598. Az *Élektra* latin utószavát RITOÓKNE SZALAY Ágnes fordította.

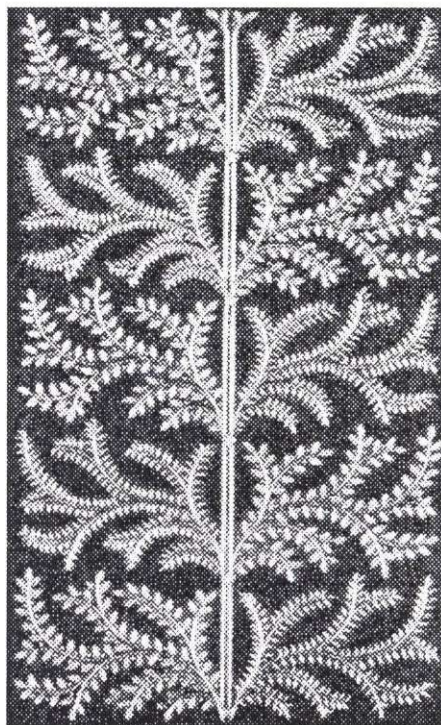
² TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., 1984.

³ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998.

rokk között még feldolgozásra vár a reneszánsz, a humanizmus és a reformáció kora. Úgy tűnik, Bornemisza idézett mondata pontosan tükrözi irodalmi gondolkodásunknak a XVI. század közepére jellemző helyzetét. Már nem újdonság, hogy „elkezdődött az írás magyar nyelven is”. A korszak legjobbjai világosan látják: ezen az úton kell továbbhaladni. Szükséges a nyelvet egyre alkalmasabbá tenni irodalmi feladatának ellátására, azaz „tőlünk telhetően művelni és gazdagítani”. A feladatokat teoretikus szinten később részletezték árnyaltabban, az adott korban azonban rendkívül jelentős a cél határozott kimondása.

Érdeemes volna folytatni a hagyományt, és a régiség egy-egy szakaszát bemutató kötet címéül az adott korból választani idézetet. Amint láthatjuk, a nyelv és az írás összefüggésére, a nyelv művelésének fontosságára Bornemisza Péter is szolgál példával, a leendő monográfia számára tehát az ő szövege is lehet a cím forrása. A Beatus Rhenanus-idézet Tarnai Andor jóvoltából már szinte szállóigévé vált. Bornemisza sorai is hasonló sorsot érdemelnének. És a jelenlegi ünnepélyes alkalomból arról se feledkezzünk meg, hogy a latin utószó szép magyar változatát Ritoókné Szalay Ágnesnek köszönhetjük.

FAUNUS CONTRA LEONEM

Corvin Mátyás portréinak meghatározó eleme az oroszlán-fiziognómia. Az igazságosságot és nagylelkűséget szimbolizáló oroszlán, illetve a Nagy Sándor óta a legkiválóbb uralkodók ismertetőjeleként alkalmazott oroszlán-fiziognómia jól kifejezte az itáliai humanisták Mátyás királyról kialakított képét. Van azonban Corvin Mátyásnak egy másik arca is. A XVI. századtól kezdve egészen a XIX. századig volt elterjedt egy az előzőtől igen különböző ikonográfiai típus. Vayer Lajos ismerte fel ebben az apokrif portrécsoportban a Callimachus Experienstől származó Attila–Mátyás azonosítás lehetőségét. A Mátyás mint „Attila secundus” párhuzam pozitív magyarázata létezett ugyan a magyarországi történetírásban, a lengyel királyi udvarban megszülető hasonlat azonban egy Mátyás-ellenes röpirat alapjául szolgált.

A késő antik történetírók nyomán a hunokat az ördögök és a boszorkányok leszármazottainak tartották, így a XV. századi itáliai ábrázolásokon Attilát is az ördöghöz hasonlatos külsővel ruházták fel. Mivel az ördögökre jellemző hosszú fülek és szarvak az antik satyros-ikonográfiából erednek, valójában Attila is egy faun képében jelenik meg előttünk. A hosszúkás, hegyes fülforma mellett Attila külső jegyei még a kecskeszakáll és a rövid, göndör haj. Ugyanezek az ismertetőjegyek tűnnek fel Mátyás király említett portréin is, illetve a kerek, pici szemek és a csúcsos áll. Mindezek a vonások, de önmagában már csak a szakállviselet is meglehetősen eltérnek a Nagy Sándor-i oroszlán-fiziognómiától.

A satyrosok visszataszító külseje mögött, lévén a bujaság és részegesség megtestesítői, mindig is alantas jellem lakozott. Kivételnek számít ez alól Sókratés portréja. A filozófust ugyan kinézete alapján a fiziognómus Zopyros buta nőcsábásznak tartotta, az ő esetében azonban a silénos-külső mögött a platóni dialógusokban kifejtett és az elsősorban Alkibiadés által dicsért jellem ismerhető fel. Ha a fiziognómia szempontjából fontos karakterjegyeket Attila, illetve Mátyás király portréin vizsgáljuk meg, hasonlóan negatív következtetésre jutunk, mint Zopyros. A sűrű, erős, göndör haj Pseudo-Aristotelésnél a pajzán és a félnék karakter ismertetőjegye, emellett a nagy fület számárszerűnek, a nagy orrot pedig ökör-szerűnek tartja. A kis szemről azt írja, hogy a kishitűek bátortalanságát jelképezi, és hogy a majomhoz hasonlatos embereknek van ilyen tekintete.

A tárgyalt apokrif Mátyás-portrékhoz hasonlóan Callimachus Experiens is negatív benyomást kelt művével az olvasóban. Ezt az érzést erősíti a külső leírása is, ami nála ugyanúgy megtalálható, mint Bonfininél vagy Galeotto Marziónál. Csak míg az utóbbi két szerzőnél a descriptio segítségével az oroslán-karakter rajzolódik ki előttünk, addig Callimachus Experiens leírása szándékosan Attila jellemével áll összhangban. Ezt támasztja alá a szerző által leírt külső jegyek összevetése a fiziognómiai irodalommal. Attila (vagyis Mátyás) alacsony volt („statura corporis fuit infra mediocrem”), feje viszont nagyobbacska („capite autem maiusculo”). Az aránytalan testalkat Pseudo-Aristotelés szerint a párducra jellemző, s ez az állat mindenben az oroslán ellentéte. Callimachus Experiens még azt is hozzáteszi, hogy Attilának ritkás szakálla volt („barba illi rara”). Ilyen szakállviseléttel az ókorban az alantasabb lényeknek tartott halászokat és parasztokat ábrázolták.

Láthatjuk tehát a fenti összevetésből, hogy a képzőművészeti ábrázolások és az irodalmi források együttes fiziognómiai olvasata, a Mátyás–orszlán párhuzamhoz hasonlóan, az ezzel teljesen ellentétes és más környezetben megszülető Mátyás–Attila–faun azonosítás megértéséhez is közelebb vihet bennünket.

Callimachus Experiens Mátyás királyról ír nem éppen hízelgő jellemzést.

AGNES, IUPPITER, VENUS

A *De Agnete* (TELEKI, ep. 1, 341) mai szemmel nézve Janus Pannonius egyetlen olyan verse, amelyben a költő az udvari szerelem kifinomult hangján szól. A címzett szempárjának ragyogását az ég válogatott csillagpárjaihoz hasonlítja itt a poéta. „Qualia sunt nitido cum Iove nostra Venus”, olyanok, mint Venusunk a ragyogó Iuppiter társaságában – hangzik a vers negyedik sora. Zavarba ejtő sor: miként kelhet egybe az istenek atyja és lánya, Venus?

A kérdéssel foglalkozó Bollók János megállapítja, hogy Iuppiter szerelmeinek népes táborában igen ritkán jelenik meg lánya, Venus.¹ Ezen ritka előfordulásokat szeretném szaporítani az alábbival. Ebből az is kiderül, hogy a két csillagisten találkozása nem feltétlenül kettejük egymás iránti szerelmére utal.

Iuppiter és Venus az *Aeneis*ben is találkozik. A Vergilius-helynek Galeotto Marzio, a barát és tanuló társ asztrológiai értelmezést adott Francesco Filelfót kritizáló 1464-es levelében. „Művedben – írja Filelfónak – igen csekély mértékben törődöttél az asztrológiával, és amit felhasználtál belőle, olyannyira szembeötlő, hogy inkább asztrológiatanárnak, mintsem költőnek tűnsz; beszédeidből pedig nem derülnek ki az apotelesmák [csillaghatások]; mert a költő megszólaltatja az isteneket, vagyis a bolygókat, és úgy intézi, hogy olykor haragosan vitáznak, néha pedig szelíden szólnak és tanácskoznak; ezek a csillagok együttállásainak apotelesmái. Másokat mellőzve, példának legyen elég Vergilius ama helye az *Aeneis* első könyvében, ahol az egész felépítés nyersanyaga formát kap. Iuppiter ugyanis szerinte az égbolt tetején áll; úgy alakítja, hogy Venus legyen elkeseredett, Iuppiter pedig adjon választ; ez az adott dolog apotelesmája. Mi mászt jelent ugyanis Iuppiter, amikor a horoszkóp tizedik helyén, vagyis az égbolt közepén, Venusszal együttállásban van, hiszen megcsókolja, mondom, mi mászt jelent ez bárkinek a születési horoszkópjában, mint amit Iuppiter beszédében világossá tesz, hogy

¹ BOLLÓK János, *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében. Az epigrammák*, ITK, 98(1994), 307.

csak sose félj, Cytheréa, tiéid végzete biztos;
Látod még Lávíniumot, meg a sorsuk-igérte
város kőfalait...

[1, 257–259; Lakatos István fordítása]

és a többi ehhez hasonló?”²

Mint Husztiól tudjuk, padovai tanulóévei alatt Janus nem sok asztrológiát hallhatott: Peurbach egy évvel Janus odaérkezése előtt távozik, Regiomontanus öt évvel Janus távozása után érkezik a padovai egyetemre.³ Az asztrológia el-sajátítására Janusnak tehát korábban, Guarinónál volt alkalmá. A ferrarai mestertől kapott tudományban nagy valószínűséggel szerepelt a Vergilius-hely asztrológiai magyarázata; ha netán nem, Janus az itáliai tanuló társ Galeottótól könnyen megismerhette azt. Iuppiter és Venus együttállását tehát egy ismert Vergilius-helyre történő utalásnak tarthatjuk. A *nostra* jelző így talán a kettejük, Janus és Agnes közös, talán fenyegetett szerelmét megjelenítő Venusra utal, Iuppiter pedig a reményre a bajban.

És persze lehetséges egyszerűbb értelmezés is: eszerint Agnes szemepárjának ragyogó és jóindulatú fénye dicsőül meg. Ilyenképpen írja a nagy kortárs költő, Tito Strozzi az *Eroticon*-ban (1, 3, 13):

Vidi ego sideribus nitidos contendere ocellos...
(Ragyogó csillagokkal vetekedő szemeket láttam én...)

Ágnes asszony egy korabeli ábrázoláson;
a belépő úr nem más, mint Janus Pannonius.

² A latin eredetét lásd Galeottus MARTIUS, *Invectivae in Franciscum Philelphum*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, Teubner, 1932, 6 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, saec. XV).

³ HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 355, 17. jegyzet.

ISMERETLEN JANUS-FORDÍTÁS
A XVII. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDÉBŐL

Bán Imre kutatásai óta¹ tudjuk, hogy az első magyar nyelvű fordítások Janus Pannonius műveiből a XVII. század elején készültek el. A debreceni professzor Kaposi (Kis) Borbély István királyhalmeci kálvinista prédikátornak a Varannón nevelkedett Bedegi Nyáry Ferkó kisvárdai temetésén 1622-ben elmondott és 1624-ben nyomtatásban is megjelent halotti prédikációjáról állapította meg, hogy a benne olvasható „szószaporító prózafordítás tudtommal az első nyomtatott Janus-translatio irodalmunkban”. Valamivel korábban, 1614-ben Foktövi János váci lelkész már döcögős metrikus Janus-fordítást is készített, azt magában foglaló prédikációskötete azonban kéziratban maradt. Feltűnő ráadásul, hogy mindkét prédikátor ugyanannak a Janus-elégiának, a *Threnos in Racacinum cubicularium*-nak ugyanazon két sorát idézte és fordította (noha Foktövi a Guarino-panegyricus két sorával is ugyanígy járt el).²

Azonnal hozzá kell tenni Bán Imre tömören összefoglalt adataihoz és gondolataihoz, hogy talán a Kaposi-féle szöveg is több „szószaporító prózafordítás”-nál. Igaz, Bán Imre közleménye több hibával idézi az 1624. évi nyomtatvány szövegét, és így a fordítás ritmusa nehezebben ismerhető fel, a betűhű átiraton azonban már nem olyan nehéz észlelni a mindvégig daktilikus lüktetést: „Mint amaz zapor essöben való vizi buborik mely hertelenséggel el mulik, oly hertelen el iö az embereknek életeknek utolsó oráia.”³ A feltehető kiejtést figyelembe vevő modern átírásban csak a kiemeléssel jelzett szótagok és lábak hibásak: „Mint ama|zapore|söbe’ va|ló vizi | buborik | [az] mely | hertelen|séggel el|múlik, oly | hertelen | eljő az | emberek|nek ele|teknek u|tolso o|rája”. A latin vers eredeti metruma helyett itt ugyan több mint két és fél hexameteres sorra való daktilus

¹ BÁN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány*, in *Janus Pannonius. Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai, 1975, 491–508 (Memoria Saeculorum Hungariae, 2). A tanulmány XVIII. századra vonatkozó megállapításait kiegészíti: IMRE Mihály, *Magyar humanista költők emlékezete XVIII. századi prédikációs irodalmunkban*, ItK, 1985, 485–497; SZELESTEI N. László, *Adatok Janus Pannonius 18. századi ismeretéhez*, in *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, JPTE, 1998, 51–60.

² BÁN, *i. m.*, 498–499.

³ RMK I 534 = RMNy 1296, F2r.

egyhangú lüktetése valósul meg, technikailag azonban nem rosszabb kivitelben, mint akár Foktövinél,⁴ akár a kor időmértékes magyar verseléssel próbálkozó más prédikátorainál.⁵

Tudomásom szerint senki sem publikálta viszont azt az adatot, amely szerint az *In Racacinum*-fordítások XVII. század eleji története egy harmadik szöveggel is egészíthető, ráadásul még egy évtizeddel korábbra tolvaa a Janus-elégiával való magyarországi fordítói küzdelem kezdetének időpontját. A szerző újabb kálvinista lelkész, Hodászi Pap Lukács, a forrás újabb halotti prédikáció, amelyet a tiszántúli egyházkerület püspöke Ecsedi Báthory István országbíró fölött tartott 1605-ben. E temetési beszéd Debrecenben kinyomtatott, ma egyetlen példányból ismert szövege az elégia Foktövítől is, Kapositól is idézett két sora (35–36.) mellett egy lappal később a közvetlenül azokat követő újabb két sort is idézi, mindkét versidézetnek nyomban fordítását is csatolva: „Mely hamar am-az esőben valo buborek el mulik, illyen hirtelen kinek utolso oraja el jü”; ill. „Mi bolond emberek, magunknak hoszszu eztendöket igerünk, es az masnak maradando kintset igen gyütünk”.⁶ E fordítások még valóban – a kor időmértékes verselésének licenciáit és tökéletlenségeit, a skandalás lehetséges kiejtési archaizmusait figyelembe véve is – csak prózai magyarításként jellemezhetők.

A Hodászi, Foktövi és Kaposi műveiből meríthető három adat együttesen már azt jelenti, hogy a Janusnak tulajdonított *Romulidae Cannas...* mellett⁷ a hiteles versek közül ez a Janus-elégia rendelkezett a legnagyobb ismertséggel és idézettséggel a régi magyar prédikátorírók műveiben. Bán Imre azt feltételezte, hogy a szövegszerűen nem egyező magyar fordítások a szerzők egymástól való függetlenségére, a Janus-szöveg párhuzamos használatára utalnak, amelynek magyarázata valamely, a Janus-műveket is tartalmazó humanista florilegium, antológia lehet.⁸ A feltételezés máig megerősítésre vagy cáfolatra vár. Az eddig ismeretlen adat bevonása után mindenesetre a cáfolat lehetősége erősödött: az egyetlen nyomtatott prédikációjából ismert Kaposival⁹ és a csupán kézíratos művet hátrahagyó, domidoctus Foktövivel¹⁰ szemben Hodászi lehetett olyan tekintélyes, széles körben ismert egyházi férfiú, akinek közvetlen hatása is követésre indíthatta későbbi lelkésztársait a Janus-idézet prédikatori gondolatmenetbe való beillesztése tekintetében. Az mindenesetre igazolható, hogy Hodászi prédikációja leg-

⁴ A Foktövi-fordítás új kiadása: *Bethlen Gábor korának költészete*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 174 (RMKT XVII/8).

⁵ Lásd ebből a szempontból például Miskolci Puah Pált: *KECSKEMÉTI GÁBOR, Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998, 131, 80. jegyzet (Historia Litteraria, 5).

⁶ RMK I 401 = RMNy 930, A8v, B1r.

⁷ Erről lásd BÀN, *i. m.*, 500–502; MEDGYESI Zsófia, *A Janus Pannoniusnak tulajdonított „Romulidae Cannas...”*, It, 1986, 944–952.

⁸ BÀN, *i. m.*, 499.

⁹ Vö. KOVÁCS Sándor Iván, *Pannóniából Európába. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Gondolat, 1975, 206.

¹⁰ H. HUBERT Gabriella, *Egy morális antropológia 1614-ből. Foktövi János kézíratos prédikáció-gyűjteménye*, ItK, 1986, 209–221.

alábbis Északkelet-Magyarország: Ecsed, Kassa, a szellemiekben hozzájuk igazodó Királyhelme, Varannó, Kisvárd, és környékük egyházi értelmisége¹¹ számára több mint két évtizeddel megjelenése után is ismert volt: Alvinci Péter 1628-ban hivatkozott rá és idézte Nyírbátorban.¹² Ugyan az ő prédikációjába Janus Pannoniusz említése és szövege nem került át,¹³ de személyében legalább az *In Racacium*-fordításrészlet újabb olvasóját biztosan azonosíthatjuk. A prédikációról prédikációra való szövegahagyományozódásra egész életművével számtalan példát kínáló Teremi P. István szamosújlaki lelképásztor viszont Kaposi szövegében találkoztott bizonyosan Janusszal, amikor az 1624. évi nyomtatványt – a nem szentírási eredetű exemplumok, így a Janus-idézet elhagyásával – kiaknázza egy 1673-as temetésén.¹⁴ Független párhuzamosság mellett tehát közvetlen hatás, szerves fejlődés is okkal feltételezhető; a mindenütt azonosan idézett latin szöveg mind tökéletesebb magyar kifejezése az irodalmi tudatosság mértékének növekedését, a kezdetleges időmértékes verselési gyakorlat valamelyes tökéletesedését is szemléltetheti.

Janus Pannoniusról elnevezett műfordítói versenyre igyekvő áruhás prédikátorok

¹¹ KOVÁCS, *i. m.*, 191–209.

¹² KECSKEMÉTI, *i. m.*, 228.

¹³ A Hodászit idéző Alvinci-hely modern kiadásban: ALVINCZI Péter, *Magyarország paraszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, kiad. HELTAY János, Bp., Európa, 1989, 118.

¹⁴ KECSKEMÉTI, *i. m.*, 196–197.

A MAGYARÓVÁRI MARKALF-LEGENDÁHOZ

Martin Zeillernek *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn* (1664) című munkájában Magyaróvár leírása a következő szavakkal kezdődik: „Magyaróvár Moson megye székhelye és Salamon király, valamint annak udvari bolondja Marcolph, akik ide betértek és megszálltak, tették híressé.”¹ Zeiller első Magyarországgal foglalkozó munkája, az *Itinerarium Germaniae* (Straßburg, 1632) az idézetet nem tartalmazza, megtalálható viszont a magyarországi útleírásokat továbbfejlesztő, 1646-ban kiadott országismereti munkában. A Zeiller ősforrásának tekintett ulmi kéziratra, Veit Marchthaler munkájára Ritoók Zsigmondné hívta fel a figyelmet. Az ulmi kereskedő-polgár 1580 és 1600 között tartózkodott, illetve utazott Magyarországon és Erdélyben. Utazásairól az *Ungarische Sachen* című gyűjteményes kötetben található művelődéstörténeti érdekű leírásában olvashatunk. Nyugat-magyarországi útjai kapcsán a Győr, Zarándfalva, Köpcsény, Hainburg, Magyaróvár körzetében működő harmincados helyekről is beszámol. A sokszoros adóztatás kritikája olvasható ki a következő példázat idézésében: „Ahogy a tolvaj a lopónak, úgy holló a hollónak is csak ritkán vájja ki a szemét. Ami a harmincadosnak már sok, azt elveszi a contra <lopo> vagy scriba, így aztán egy kárból kettőt csinálnak, amint Marcolphus apjának esete a kerítéssel is mutatja.” Marchthalernek magyar nyelvtudására is utaló szövegtévesztése, amelyet <>-lel jelöltünk, nem a magyar király udvari bolondjáról beszél, hanem a magyar trufairódalomban is előforduló Markalfra vonatkozik. Markalf, „a rövid állapotú ember” a következőképpen mondja el apja esetét a kerítéssel: „Az én atyám a mezőben egy kárból két kárt csinál [...] Az én atyám a mezőben az ösvént el akarván foglalni, az mely az ő földén megyen által, töviset rak oda. És az úton járók eljönnek, és két ártalmasb ösvényeket csinálnak az egyből, és így egy kárból kettő léssen.”²

¹ Martin ZEILLER, *A magyar királyság leírása*, ford. GLÓSZ József, ÉLESZTŐS László, Szekszárd, 1997, 33.

² Salamon királynak, az Dávid király fiának Markalfjal való tréfabeszédeknek rövid könyve (Kolozsvár, 1577), in *Magyar elbeszélők 16–18. század*, kiad. S. SÁRDI Margit, Bp., 1986, 54.

Magyar nyelven 1577-ben jelent meg először *Salamon kiralynac, az David kiraly fianac Markalfal valo trefa beszede*nek rouid könyve.³ A trufagyűjtemény latinból magyarra fordítójának kiléte ismeretlen, bár a szakirodalom több neves szerzőt megjelöl mint feltételezhető fordítót.

A bibliai Salamon király nevéhez fűzött tréfás vetélkedés a XVII. századtól kezdve a magyar köztudatban mint Salamon magyar királynak és udvari bolondjának története őrződött meg. Horváth Jánost idézve „Valamely az irodalomban is nyomon követhető hagyomány afféle udvari bolondnak tette meg Markalfot: Apor Péter némely régebbi erdélyi uraknak »asztali mulattató markalfi, avagy azt mint hitták bolondjai«-ról tesz említést *Metamorphosis*-ában; a történetíró Istvánffy Miklós, Pázmány *Kalauza*, Fröhlich Dávidnak egy földrajzi könyve (1639), Budai Ferenc *Polgári Lexikona* a mi Salamon Királyunk [...] udvari bolondjaként említik.”⁴ Nemeskürty István, összefoglalva a korábbi megállapításokat, azt írja: „Ez a Markalf, akit a XVI. századi Magyarországon lépten-nyomon emlegetnek, magánlevelezésben, Tinódi énekében, prédikátorok tudós könyveiben: német eredetű figura.”⁵ A Magyaróvár környékén többször megfordult, Moson várát birtokló Salamon király története így kapcsolódik össze Markalfal a XVII. századi német útleírásokban is. Az egyik szerző csak a károkozás példabeszédét ismeri, de ehhez a helységhez kapcsolja, a másik pedig az azonos nevű király és (kitalált) bolondja magyaróvári látogatását említi fel. Az utókor pedig keresheti a nyomokat.

Markalf álma

³ RMNy 389.

⁴ HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, 2. kiad., Bp., 1957, 394–395.

⁵ NEMESKÜRTY István, *Diák, írj magyar éneket! A magyar irodalom története 1945-ig*, Bp., 1983, 132.

VITÉZ JÁNOS VEZETÉKNEVÉRŐL

A vele egykorú XV. századi forrásokban Janus Pannonius nagybátyjának, az esztergomi érseknek általunk ismert Vitéz vezetéknevét hiába keressük. Kortársai az irodalmárt és mecénást többnyire csak titulusaival (Ioannes episcopus Vardiensis, Ioannes archiepiscopus Strigoniensis stb.) vagy azok variánsaival jelölték, s maga a megnevezett is többnyire titulusaival különböztette meg magát más Jánosoktól, vagy Ioannes de Zrednának nevezhette magát, amely nevét leveleskönyve örökítette ránk. Bizonyosnak látszik, hogy az író Vitéz vezetékneve későbbi lelemény.

Az első magyar literatúratörténetben, Czvittinger Dávid *Specimen*-ében (1711) a XV. századi szerző még a Z betűnél, Johannes de Zredna néven található, „*epistolae historicae*”-ja, leveleskönyve kapcsán, melyet a biográfus Petrus Lambeciusnak a császári bibliotékát bemutató katalógusa (Bécs, 1647, 59. l.) alapján ismertet.¹ Czvittinger művében a Janus Pannonius címszóban külön személyként szerepel Vitéz János esztergomi érsek (Ioannes Vitesius, Metropolitae Strigoniensis);² a szerző nem tudja, hogy a levélíró és az érsek egy és ugyanazon személy. Hasonlóképp két külön személynek tekinti az esztergomi érseket és Zrednai Jánost Bél Mátyás is, aki előszót írt Vitéz leveleinek első kiadásához, s bemutatta benne a leveleskönyv szerzőjét, aki akkor még ismeretlen volt a tudományban („Iohannes de Zredna, nondum cognitus orbi erudito”).³ A két személy azonosítása Horányi Elek érdeme. A biográfus feltette magának a kérdést, hogy vajon Ioannes de Zredna miért nem segített a levélírásban a váradi püspöknek, és mélyebben el-elmélkedve ennek okán, fogalmazta meg feltételezését, hogy Vitéz János esztergomi érsek és Zrednai János, a királyi kancellária főjegyzője egy és ugyanaz a személy. Horányi ennek alapján Zrednai Vitéz Jánosnak (Ioannes Vitézius de

¹ Davidis CZVITTINGERI *Specimen Hungariae literatae virorum eruditione clarorum...*, Francofurti et Lipsii typis... Jod. Guil. Kohlesii, 1711, 408.

² *I. m.*, 208.

³ *Scriptores rerum Hungaricarum veteres a genuini...* cum amplissima praefatione Matthiae BELII, tom. 2, cura et studio Ioannis Georgii SCHWANDTNERI, Vindobonae, I. P. Kraus, 1746, IV.

Zredna) nevezte, és adatokban gazdag életrajzot tett közzé róla.⁴ A későbbi latin⁵ és magyar szakirodalomban írónk már többnyire ma ismert névformájával, Vitéz Jánosként szerepel. A későn felbukkant Iannes de Zredna névvel szemben győzött a Vitéz János név, amely a történeti irodalom névhasználatában csaknem két évszázados előnnyel rendelkezett.

Lehetséges, hogy a Vitéz vezetéknevet Bonfini – vagy esetleg a Bonfini-kiadó Brenner Márton – adományozta az esztergomi érseknek, mivel hozzá társítva az olasz humanista nagy történeti művében olvasható először. A névadás alapja Galeotto Marzio Mátyás királyról szóló művecskéjének az a passzusa lehetett, melyben a szerző elmondja, hogy Vitéz János szerémi püspök verrokona János esztergomi érseknek és „a másik Jánosnak, a pécsi püspöknek”.⁶ Marzio a verrokonok egyikét sem nevezi Vitéznek, névadata alapján mégis voltak, akik feltételezték, hogy az érseket és Janust is Vitéznek hívták. A XVIII. században többen vélekedtek úgy, hogy a költő Vitéznek nevezendő.⁷ Ez a vélekedés lehetőségként még nemrég is felmerült, annak ellenére, hogy Enea Silvio Piccolomini tudósítása szerint a költő anyja volt testvére az érseknek.⁸

Zrednai János Vitéz nevét, melynek létrejöttéhez Galeotto műve nyújthatott hitelesnek tetsző alapot, az újkor megváltozott szokásai és igényei hívták életre. A középkori névhasználatnak megfelelően Janusnak és nagybátyjának még nem volt öröklött vezetékneve, az utóbbi Zrednai neve valószínűleg eredethelyet jelölt. A XV. század végén, amikor mind többen, kiváltképpen az irodalmárok, állandó megkülönböztető, esetleg már öröklött nevet viseltek, a történet- és az irodalomtörténet-írás számára is szükségessé vált, hogy Janus Pannonius mellett nagybátyja, János esztergomi érsek is vezetéknevvel legyen egyénítve. Erre adott lehetőséget a rokonságában használt Vitéz név, melynek személyéhez társítása az utókornak köszönhető.

⁴ Vö. Alexius HORÁNYI, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, pars 3, Posonii impensis Antonii Loewii, 1777, 594–634.

⁵ Pl. *Vita Iani Pannonii a variis consignata*, in IANI PANNONII *Opusculorum pars altera* [ed. TELEKI József, KOVÁSZNAI Sándor], Traiecti ad Rhenum, Barthol. Wild, 1784, 109–176.

⁶ Vö. Galeottus MARTIUS, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, Teubner, 1934, 27. 2, 26.

⁷ Vö. *Vita Iani Pannonii*, i. m., 170.

⁸ CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius-szöveghagyomány*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981, 89–90 (Humanizmus és Reformáció, 10).

PAJZÁNSÁG ÉS PURITANIZMUS EGY GYÉKÉNYEN,
AVAGY
KI LAKOTT SZENCI MOLNÁR KOCKÁJÁBAN?

Hogy Leland Ryken mennyire joggal nevezte *Evilági szenteknek* a puritánokat humoros-apologetikus könyvében,¹ arra egy csaknem e művel egy időben megjelent teológiai disszertáció bolhabetűs lábjegyzete döbrentett rá. E jegyzet tanúsága szerint a legelső német Perkins-fordítás Johann „Heidfelt” (Heidfeld) herborni teológus munkája 1602-ből.² A Szenci Molnár Albert életének tájain csak egy kicsit is ismerős magyar olvasó rögvest azonosítani tudja azt a Johann Heidfeldet, akit Szenci nem átalított kockaforma, pajzán képversbe szorítani: „Légyen e férfierő négyzete képe tiéd”,³ s aki a *Napló*ból ítéltetően szokatlanul vidám herborni diákélet légkörében nyilvánvalóan otthon érezhette magát, tanulóéveiben éppúgy, mint később professzorként.⁴ Szenci Molnárhoz való viszonyának közvetlenségét mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy Molnár egy 1607. decemberi levelében ezt írja-írhatja neki: „Az a quadrusom, avagy kockám is, ha neked nem volna visszatetsző, kinyomattathatik, akár egymagában is.”⁵ E kapcsolat históriájának mélységet, egyháztörténeti távlatot ad, ha felidézünk Medgyesi Pál *Praxis Pietatis*ából az *ajánlás* néhány szavát: „Ez immár ebben lévén következő 1633-ban b[oldog] e[mlékezetű] Molnár Albert érkezék Erdélyből és itt kin [kint] jártában talál egy gemmariusnál e Praxisra német nyelven [...] És [...] felette igen

¹ Leland RYKEN, *Worldly Saints. The Puritans As They Really Were*, Grand Rapids (Mich.), Akademie Books, 1986.

² Udo STRÄTER, *Southom, Bayly, Dyke und Hall. Studien zur Rezeption der englischen Erbauungsliteratur in Deutschland im 17. Jahrhundert*, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1987, 7.

³ SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1976, 115, TANDORI Dezső ford.

⁴ SZENCI MOLNÁR Albert, *i. m.*, 507–510, SZABÓ András ford., illetve Hugo GRÜN, *Die Theologische Fakultät der Hohen Schule Herborn 1584–1817*, Jahrbuch der Hessischen Kirchengeschichtlichen Vereinigung, 19(1968), 75–77.

⁵ SZENCI MOLNÁR Albert, *i. m.*, 213, KURCZ Ágnes ford. – Szenci Molnár és Heidfeld életre szóló barátságáról, zömében a „lusus poetici” körébe tartozó közös publikációikról lásd GOMBÁNE LÁBOS Olga és P. VÁSÁRHELYI Judit publikációit.

kezde engem kérni, hogy az angliai nyelvből fordítanám meg egészen a könyvet...”⁶

Igaz, Heidfeld 1624. szeptember 4-én Ebersbachban elhunyt, s tény az is, hogy Perkins-fordításának megjelenése és Szenci Molnárnak a magyar puritán irodalom legnagyobb sikerkönyvét eredményező Bayly-élménye között 31 esztendő telt el. Az azonban szinte biztos, hogy Molnárunknak a puritánus eszmék iránti érdeklődésében szerepet játszott Herborn s az ő Johann Heidfeldje is. Magasztosság és életöröm egyébként is jól megfért egy gyékényen ebben a városban és vonzáskörében. Ékes példa erre Julianna nassau-dillenburgi grófnő lakodalma, a Herbornhoz közeli Dillenburg várában. A főrangú hölgynek Móric hesseni örgróffal, Szenci Molnár Albert egyik fő patrónusával kötött házassága alkalmából, 1603. augusztus 7-én Wilhelm Zepper többek között Perkins műveit is árusította.⁷ Az már csak ráadás, hogy a ponyvára került léleknesemítő könyvek a Heidfeld–Molnár-féle kör „házi nyomdászatól”, Christoph Corvinustól származtak. Ilyen körülmények között – bár Heidfeld nagytiszteletű úr válaszát nem ismerjük – biztosak lehetünk benne, hogy az angol puritán irodalom egyik alapművét tolmácsoló tudós német lelkipásztor (mellesleg: *Sphinx* című latin nyelvű, olykor Szenci Molnár Albert-szösszeneteket is közlő, 1600–1631 között kilenc kiadást megért szórakoztató miscellaniájának köszönhetően magának I. Jakab angol királynak, a protestáns ügy bajnokának kedvenc szerzője!) nem tiltakozott a magyar barátja és lelkész társa fabrikálta, tagadhatatlanul pajzán, de legalábbis itt-ott szúrós, dicsérő avagy bökkverskocka megjelentetése ellen.

Szenci Molnár Albert kutyájának egyetlen hiteles ábrázolása

⁶ MEDGYESI Pál, *Praxis Pietatis*, kiad. INCZE Gábor, Bp., 1936, 13–14.

⁷ Margret LEMBERG, *Juliana Landgräfin zu Hessen (1587–1643)*, Hessische Historische Kommission Darmstadt und Historische Kommission für Hessen, 1994, 77.

SZENCI MOLNÁR ALBERT ÉS PÁZMÁNY PÉTER
TALÁLKOZÁSA RÓMÁBAN

Pázmány Péter 1593 tavaszán érkezett meg Grazon, Tarvisión, Ferrarán, Anconán keresztül Loretóba, ahol a Mária szülőházának tartott s a jezsuita rend által különösen tisztelt szent ház állt, s rendkívül megragadta a Báthory István erdélyi vajda által 1489-ben állított ezüst Szűz Mária-szobor. Cseh rend- és útitársával együtt a rend házaiban szálltak meg, s Recanatin, Spoleton és Ternin keresztül mentek tovább Róma felé. La Storta falucskában, a rendalapító Loyolai Szent Ignác Krisztus-látomásának színhelyén tartotta utolsó pihenőjét a postakocsi, majd a Porta del Popolón át léptek be az Örök Városba, első lakóhelyük a Collegium Romanum lett.¹

Több mint három esztendővel később, 1596 szeptemberében egy fiatal református teológus, Szenci Molnár Albert érkezett Milánó felől Loretóba. Feltűnt neki a Báthory István által állított szobor,² megebédelt a loretoi kormányzó palotájában, ahol a jezsuiták is laktak, majd Recanatin, Spoleton és Ternin keresztül továbbindult Róma felé. A cél előtti utolsó éjszakáját egy olyan faluban töltötte, amelynek nevét nem értette egészen tisztán: Naplójába azt írta, hogy valamilyen „Storia”. A következő napon belépett Rómába, s a Szentháromság fogadóban, majd Szent István király vendégházában lakott, amelynek felügyeletét a Collegium Germanico-Hungaricum és a jezsuiták látták el. A Collegium diákjaival (magyar katolikus kispapokkal) járta be a város nevezetes templomait, s október 6-án a pápa Monte Cavalló-i palotájában (ma Palazzo del Quirinale, az olasz köztársasági elnök palotája)³ járt.⁴ Ide csakis a jezsuita növendékeken keresztül juthatott be: a következő évtől (1597–1602) itt tanuló Alárdi Mihály naplójából tud-

¹ ÖRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Eisenstadt, Prugg Verlag, 1970, 91.

² *A Secularis concio evangelica* (1618) Bethlen Gáborhoz intézett ajánlásában írja le. – SZENCI MOLNÁR Albert *Költői művei*, sajtó alá rend. STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971, 489 (RMKT XVII/6).

³ Daniela GALLAVOTTI CAVALLERO, *Palazzi di Roma dal XIV al XX secolo*, Roma, Nuova Editrice Romana, [1989.] 168–171.

⁴ SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, jegyzetekkel ellátva kiadta DÉZSI Lajos, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1898, 16–18.

juk, hogy életük szorosan kapcsolódott a pápai udvarhoz, gyakran részt vettek annak szertartásain és ünnepeiben.⁵

Pázmány Péter ekkor már felszentelt pap, túl van ünnepélyes záródisputáján, s 1596. október 24-től a Monte Cavallo dombon, a pápai palotával szemközt, a S. Andrea-noviciátusban tölti harmadik próbaévét.⁶ Nem mondhatunk mást: nyilván maguk is sokszor visszaemlékeztek azokra a pillanatokra, amelyekről aztán egyikük sem beszélt – amikor a fiatal Pázmány bejuttatta a fiatal Szenci Molnárt a pápai udvarba.

In vitam humanam.

Pázmány Péter és Szenci Molnár
Albért nem beszél.

⁵ BITSKEY István, *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 61.

⁶ ÓRY Miklós, *i. m.*, 127–129, 135–136.

Szentmártoni Szabó Géza

„MINT TAVASZ HARMATJA...”

Balassi Bálint Caelia-versei között a hetedik az, „kiben az kesergő Caeliárúl ír”. A vers három strófája egy-egy szép hasonlat kibontásából épül fel. Ezek irodalmi mintái eddig nem kerültek elő. Az első strófa költői képe Caeliát egy valós, gyászos eseményhez kapcsolja:

Mely keserven kiált fülemile, fiát hogyha elszedi pásztor,
Röpes ide-s-tova, kesereg csattogva bánattal szegény akkor,
Oly keservesképpen Caelia, s oly szépen sírt öccse halálakor.

A második strófában a költő, elszakadva a bánat okától, már csak a síró Caeliában gyönyörködik:

Mint tavasz harmatja, reggel ha áztatja szépen jól nem nyílt rózsát,
Mert gyenge harmattúl tisztul s ugyan újul, kiterjeszti pirosát,
Caelia szintén oly, hogyha szeméből foly könyve, mossa orcáját.

E strófa háttérébe Marcantonio Flaminio, azaz Marcus Antonius Flaminius (1498–1550) olasz neolatin költő egyik carmenje helyezhető. Balassi eddig megismert irodalmi mintái is mind hozzá közeli vagy kortárs neolatin szerzők művei voltak. Flaminius vallásos és világi költeményeket egyaránt szerzett, ezek először 1548-ban, Velencében, a *Carmina quinque illustrium poetarum* című, gyűjteményes kötetben jelentek meg. A *Carminum liber tertius*ban olvasható egy kis versciklus, a *Lusus pastorales* (Pásztori nyájasságok). Ennek 27. verse a következő:

Vidisti nitidas per candida lilia guttas
Ludere, cum tenui decidit imber aqua?
Et rorem de puniceis stillare rosetis,
Cum spirat nascens frigora blanda dies?
Haec facies, haec est Ligurinae flentis imago;
Illius lacrimis me ferus urit Amor.

(Láttál-e fényes esőcseppeket fehér liliomokon átperegni, amikor a zápor tiszta vize aláhull? És harmatot pirosló rózsabokrokról lecsepegni, amikor a kezdődő reggeli nap kellemes hűvösségeket lehel szét? Olyan az arca, olyan a képe a síró Ligurinának, akinek a könnyeivel éget engem a kegyetlen Amor.)

Látható, hogy Flaminius a síró nő halvány arcának a könnyek által okozott, fokozatos kipirosodását az eső áztatta fehér liliomok és a piros rózsák egymást követő bemutatásával éri el. Balassi finomabb képet alkot mintájánál, hiszen nála a zárt szirmú, halvány rózsza a harmattól kinyílva, fokozatosan válik pirosabbá. Flaminius záró, topikus csattanóját azért nem követi a magyar költő, mert Caelia bánata gyászos eseménnyel kapcsolatos. A szerelmi vonatkozás tehát a háttérben marad. Balassit, ezúttal, a Mária-síralmak óta ábrázolt, még a fájdalomon és a könnyeken is átütő asszonyi szépség ragadja meg.

A Caelia-vers harmadik strófájában ismét előkerül a sírás oka. A *Saját kezű versfüzérben* ez a strófa önálló versként, *Az Célia bánatjáról* címmel szerepel. A „Stabat mater dolorosa” kezdetű himnusszal rokon, ám profán ábrázolás ez. A félbemetszett virág képe antik toposz, amelyhez Eckhardt Sándor talált neolatin párhuzamot Marullus egyik hosszabb költeményében. A bánat miatt lefüggesztett fő már Tinódinál is megvan, a *János király fiának testamentuma* című históriában, ekként: „Csuda nagy síralma királyné asszonynak, / Lefüggesztett feje a király fiának.” Az 1588-as *Apollonius király históriájában* pedig ekként jön elő: „Ott mindenek esznek, csak Appollonius fejét lefiggesztette, / Király gazdagságát, arany, ezüst mívét szemléli nagy könyvezve.” Végül e strófában kap helyet Flaminius verséből a liliom. Az ott hulló, gördülő, gyöngyöző vízcseppek itt könnyekké formálódnak:

Mint szép liliomszál, ha félbemetszve áll, fejét földhöz bocsátja,
Úgy Caelia feje vagon lefiggesztve, mert vagon nagy bánatja,
Drágalátos könyve hull, mint gyöngy, görögve, vagy mint tavasz
harmatja.

Flaminius maga elé képzei a síró nő halvány arcának a könnyek által okozott, fokozatos kipirosodását.

GYULAI F. MÁRTON: MAGYARORSZÁG PUSZTULÁSÁRÓL

Az Úr ezerhatszáztizennyolcadik esztendejében, július utolsó napján, Sassin várában került sor néhai czoborszentmihályi Czobor Mihály úr, aransarkantyús vitéz, ő Szent Császári és Királyi Felsége tanácsosa javainak felosztására az özvegy és gyermekei között, tudniillik a nemes és nagyságos Thurzó Zsuzsanna grófnő, valamint fiai, János és Imre között, Györffy Tamás ítélőmester, ő Szent Császári és Királyi Felsége személyes főjegyzője rendelése szerint.

A felvett leltárjegyzék művelődéstörténeti szempontból igen sok érdekességet tartalmaz,¹ ezek egyike – a Czobor Jánosnak szánt könyvek jegyzékében – az alábbi tétel: „Magyar orszagh puztulasarol jrt köniue Giulai F Martonnak.” Az RMNy ilyen szerzőjű és című munkát nem ismer. A leltár alapján bizonyosak lehetünk benne, hogy valóban nyomtatott könyvről van szó, mivel a jegyző megkülönbözteti a kéziratokat, vö. pl.: „Decretum hungaricum generale *manuscriptum*.”

Gyulai F[ráter] Márton nagyszombati ferences volt, akiről eddig annyit tudunk, hogy Pethő Gergely 1660-ban megjelent *Rövid magyar krónikája* (RMK I 955) elé 1623-ban két verset szerzett. Valószínű, de csak valószínű, hogy ő az írója az *Epinicia [...] Pálfi Miklósnak és Svarczenburgnak [...] jeles diadalmokról* című, az 1598. március 29-én Győrött lezajlott ütközetet megörökítő munkának is, mely a címlap szerint „historiakbol es poëtakbol valo metamorphosissal” íródott Gyulai Márton által, s amely Debrecenben, 1619-ben jelent meg.²

A *Magyarország pusztulásáról* valamikor 1590 és 1616 között készülhetett, a bizonytalan terminus ante quemet az a kevés adat valószínűsíti, amit Gyulairól ismerünk, a post quem időpontját Czobor Mihály halálzási éve adja meg. Talán ez is „historiakbol es poëtakbol valo metamorphosissal” kompilált históriás-énekszerűség volt, s talán ez is Debrecenben, Rheda Pál műhelyében készült.

A bizonyos csak az, hogy létezett.

¹ Jelenleg az OL-ban, a Patay család levéltárában található: P 535, 2. cs., XVII. fasc., 38. Hiányosan és igen sok olvasati hibával kiadva: BAÁN Kálmán, *A Czobor család jegyverei és könyvei*, Magyar Családtörténeti Szemle, 1941, 266–268.

² Vö. RMNy 1173; RMKT XVII/1, 528; It, 1941, 183–196; MIrodt, II, 33.

Szörényi László

SZVATOPLUK SÍRJA

Berger Illés 1611-ben Prágában kiadott egy könyvecskét, amelyben II. Mátyás cseh királlyá koronázását ünnepelte. A mű címe: *Connubium Hungariae & Bohemiae, in Serenissimo, & Potentissimo Principe ac Domino D. Matthia Secundo Rege Hungariae, & Rege Bohemiae, feliciter recens coronato 23. die maij anno M. DC. XI. sanctissime & faustissime denuo sancitum, sacratum, celebratumque.* (A prágai Cseh Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének strahovi könyvtárában található példányt használtam.) Berger, a királyi történetíró, nem kisebb dologra vállalkozik ebben a levélforma műfaji kötelmei szerint megírt ünnepi értekezésben, mint hogy visszamenőleg is kiterjessze a cseh–magyar viszony történetét, számba véve annak az egymásrautaltságnak a kikerülhetetlen szükségszerűségét, amely most a két korona viselőjének személyében összeköti a két királyságot. Eppen ezért nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a cseh városias kultúra és virágzó polgári műveltség nem virulhatott volna, illetve el is pusztult volna, ha a kultúrában kevésbé járatos, de a hadisten művészetében annál beavatottabb magyarság nem védi meg a töröktől, amely – ha tehetné – már régen benyomult volna Európa szívébe, és meg sem állt volna a Rajnáig. A háborús és törökellenes gondolatmenethez képest természetesen mértéken túl magasztalja II. Mátyás érdemeit a nemrég lezajlott tizenöt éves háborúban, személy szerint is neki tulajdonítván például Győr visszavételének érdemét vagy más, a hadi dicsőség körébe tartozó emlékeket.

A könyv mindenképpen megérdemelné a részletes eszmetörténeti elemzést, ezúttal azonban csak egy, rendkívül érdekes vonatkozására szeretném felhívni a figyelmet. Berger értelemszerűen historizál, ezért két csoportra bontja a cseh–magyar kapcsolatok múltját. Az ünnepi és ünneplő jellegnek megfelelően először a két nemzet egymásrautaltságának és együttműködésének pozitív példáit sorakoztatja fel; a múltbeli összeütközéseket külön tárgyalja, és vagy félreértésnek nyilvánítja őket, vagy – mint I. Mátyás csehellenes hadjáratait tárgyalva – besorolja őket az eretnokség elleni hitvédelem kategóriájába. (Természetesen Hunyadi Mátyást ebben a kényes kontextusban is a lehető legnagyobb mértékben ábrázolja, már csak azért is, mert a most éppen általa ünnepelt II. Mátyással helyezi párhu-

zamba.) Érvelésében fontos szerepet játszik mindkét nemzet őstörténetének tárgyalása. A magyarokat természetesen szittyá őshazájukból hozza ki, a csehek őshazája pedig az ekkortájt már egyre jobban terjedő és később majd a pánszlávizmust alapító horvátok által kiaknázott legendának megfelelően Dalmácia. Van azonban egy pont, ahol teljesen új és szokatlan mozzanatot illeszt adatai közé. Ez nem egyéb, mint a morva fejedelem, Szvatopluk alakja. Arra hivatkozik, hogy a jelenlegi – azaz az 1611-ben fennálló helyzet szerinti – nyitrai püspök, Lépes Bálint székesegyházában található egy síremlék, amelynek felirata nem kevesebbet állít, mint hogy „itt nyugszik Szvatopluk, országa közepén”. Azt teszi hozzá, hogy eszerint – ha Nyitra volt Szvatopluk birodalmának közepe – nyilván egész Pannónia is Morvaországhoz tartozott.

A nagymorva birodalom historiográfiájában eddigi kutatásaim során sehol nem akadtam erre az adatra. Éppen ezért szeretném szó szerint idézni a szöveget. „MORAVIA prisca MARKOMANNORVM sedes, & veterum PANNONIAE REGVM usque ad fatum SWATEPOLVGI postremi Regum Moravia, cui BOHEMIAE principatus jure feudi adnectebatur, satis clarum antique cognationis argumentum! Qui victus, & regno ab Hungaris miro fraudis vaframento pulsus erat, cum adhuc in nobilissima Ecclesia Episcopatus Nitriensis, cui hoc tempore feliciter prasidet Reverendissimus Antistes, virtute & eloquentia clarissimus Valentinus Leepes Regiae Majestatis in Regno Hungariae Cancellarius, visebatur monumentum hisce verbis: Hic jacet SVATEPOLOGUS in medio Regni sui. Quod medium non rite collocaretur, nisi Moravia tota in potestate Regnum PANNONIAE constitueretur.” (I. m., f. B3r)

Berger baráti és mecénási körébe a morva rendek vezéréen, Žerotin grófon kívül beletartozott Lépes Bálint püspök is, akinek politikai szerepéről meglehetősen keveset tudunk, de a rendelkezésre álló adatok szerint mindenesetre erősen különbözött magyar püspökkollégáitól; a Bocskai-szabadságharc idején inkább húzott a fejedelemhez, illetve Illésházyhoz, beletartozott abba a legszűkebb társaságba, amely az akkor még főherceg Mátyással megteremtette a Rudolf-ellenes puccs lehetőségét, és szinte jelképes, hogy Mátyás prágai koronázásakor nem csupán jelen volt, hanem ő volt az egyik, aki tartotta Szent Vencel koronáját! További kutatásoknak kell tisztázniuk, hogy ő volt-e, vagy valamelyik püspök elődje – például Mossóczy Zakariás –, aki ezt a kenotáfiumot elhelyezte a nyitrai székesegyházban; mai ismereteink szerint ennek már nyoma sincs, hiszen a XVII. század közepén az egész templomot átépítették, Bél Mátyás sem tud róla, pedig őt rendkívül közelről érdekelte Szvatopluk és sorsa. Jó lenne tudni, hogy ki volt az a humanista műveltségű magyar püspök, aki mintegy megelőlegezte a szlovák nemzeti tudatban később központi szerepet játszó Szvatopluk-kultuszt a XVI. század végén vagy a XVII. század elején?!

GANVINCENZO PINELLI LEVELE RADÉCZY ISTVÁNNAK
NICASIUS ELLEBODIUS HAGYATÉKÁRÓL

Mikor Nicasius Ellebodius 1571-ben Padovából, Gianvincenzo Pinelli házából Pozsonyba, új mecénásához, Radéczy Istvánhoz költözött, intenzív levelezésbe kezdett Pinellivel és az „akadémiájához” tartozó humanistákkal.¹ E levelezés fontos összekötő kapcsot jelentett a padovai és a pozsonyi humanista körök között, így szerepet játszott abban is, hogy Pinelli és Radéczy közvetlen érintkezésbe kerüljenek egymással.

Ellebodius rendszeresen írt leveleiben Radéczyről: beszámolt róla, hogy milyen szívélyesen fogadta, hogy mennyire megszerette őt, hogy együtt tanulmányoznak latin auktorokat (megírja Padovába Radéczy egy helytálló szövegjavítási ötletét is, nagy örömet szerezve ezzel patrónusának), s együtt gyűjtenek ásványtani és botanikai ritkaságokat. Könyveket vásároltat Pinellivel Padovában Radéczy számára, és fordítva: Radéczy titkárával Bécsben Pinelli számára. Biztosítja Radéczy pártfogását az udvarnál Pinelli Bécsbe érkező barátai érdekében. Rendszeresen közvetíti Radéczy üdvözlétét s tiszteletének kifejezéseit Pinelli iránt. A levelezésből kiderül, hogy Pinelli is nagyra becsülte Radéczyt mint embert és mint mecénást, noha tudósként nyilvánvalóan nem tekintette egyenrangúnak. Radéczyről szólva mind Pinelli, mind Ellebodius rendkívül tisztelettel és szeretetteljes hangot üt meg, amit annál inkább értékelünk kell, mert bizony előfordul, hogy más magyarországi hatalmasságokról vagy éppen tudóstársaikról írniával és lenézéssel írnak egymásnak.

Az Ellebodius és Pinelli közti levelezésben 1572-től többször felbukkan olyan utalás, amelyből kiderül, hogy Pinelli és Radéczy közvetlenül is váltottak leveleket egymással. E levelek közül egyet sem ismerünk. Fennmaradt azonban Pinellitől egy levélfogalmazvány – címzés és datálás nélkül –, melynek címzettjét bizonyosan Radéczyvel azonosíthatjuk. Pinelli Nicasiót gyászolja² az Ellebodius

¹ A levelek kéziratái a Pinelli-hagyatékban: Milano, Biblioteca Ambrosiana, D 196 inf, R 126 sup, S 106.

² S vele együtt gyászol a padovai humanisták köre: erről tanúskodnak a Pinelli-hagyatékban őrzött, Ellebodius halálára írt epitáfiumok (N 156 sup, f. 63r; P 242 sup, f. 22r–v; S 93 sup, f. 31r, f. 36r–v).

halála után készült levélben, s kéri Nicasio volt urát, hogy az elhunyt akaratának megfelelően küldje el számára munkáinak kézíratait.

Radéczy teljesítette Pinelli kérését: ennek köszönhető, hogy Ellebodus művei ránk maradtak a Pinelli-hagyatékban.

*

Gianvincenzo Pinelli Radéczy Istvánnak Pozsonyba
Padova, 1577. június 4. után

Saját kezű fogalmazvány: Milano, Biblioteca Ambrosiana, G 271 inf. f. 23r-v.

1 Reverendissimo Monsignor mio osservandissimo.

2 Quando intesi la morte di messer Nicasio nostro, rimasi tanto attonito, e quasi
3 stordito, che non so se la morte d'un mio fratello m'avesse potuto portar maggior dolore
4 non già per conto di lui, il quale è molto più felice che non era vivendo, ma per mio,
5 pensando che in lui mi trovo aver perdute tutte quelle suavità e contentezza, che sogliono
6 essere fra veri amici, come eravamo noi. Con tutto ciò mi vo consolando nella volontà di
7 Dio, e che io vedo, che è morto nelle mani d'un tal signore, il quale sicome l'ha amato,
8 favorito e aiutato in vita, così l'amerà ancora morto. Come credo certo farà non solo Vostra
9 Signoria Reverendissima, della quale è stato servitore tanto tempo, ma ognuno che l'abbia
10 mai pur conosciuto. A me certo, che ho vissuto con lui domesticamente, non uscirà mai di
11 mente la sua suavissima conversazione, e non potendo in altra maniera sodisfare al
12 desiderio mio, e alla memoria di lui, come vorrei, non mancherò almeno di usare tutta
13 quella fede e diligenza negli scritti suoi che e la nostra vecchia amicizia ricerca, et è
14 verisimile ch'egli aspettasse da me, poiché ha ordinato nella sua ultima volontà che
15 venissero in mano mia. Per la qual cosa quando piacerà a Vostra Signoria Reverendissima
16 mandarmi detti scritti, mi forzerò di mostrare al mondo, quanto mi fosse caro quell'amico,
17 con rivedere e farli rivedere con ogni diligenza che sarà possibile. Delle cose che ha
18 scritto, io ne so solo tre, cioè una parafrasi e annotazioni sopra la Poetica di Aristotele,
19 Apollonio grammatico tradutto e annotato, e scolio sopra le due ultime comedie
20 d'Aristophane, il che dico a Vostra Signoria Reverendissima, perché mandandomi questi
21 scritti, giudico necessario che mandi ancora il testo greco della Poetica d'Aristotele,
22 l'Appollonio, e l'Aristophane, che adoperava messer Nicasio, perché in essi saranno le
23 correzioni del testo, de' quali esso si è servito nel tradurre, e forse annotazioni, le quali
24 bisognerà vedere, o per inserire negli scritti, o serviranno per riscontro. Così anco prego
25 Vostra Signoria Reverendissima a far vedere se vi fosse qualche frammento di carte che //
26 potesse servire a questi scritti, e metterli con essi. E perché desidero di essequire in tutto la
27 volontà di messer Nicasio, La prego a farmi sapere quello appunto che ha testato in materia
28 di dette sue fatiche, e se lo sa, a chi avea disegnato di dedicarle; perché mi pare di
29 ricordare, che n'avea destinata una parte per Vostra Signoria Reverendissima. Se piacesse a
30 Vostra Signoria Reverendissima far consegnare i detti scritti a Vienna al signor Filippo di
31 Monte, maestro di capella di Sua Maestà, ovvero al signor Carlo Clusio, saranno ben dati; se
32 non, li potrà far apparecchiati fino a tanto riscriva a Vostra Signoria Reverendissima, a chi si
33 doveranno dare; perciocché fra pochi giorni verrà uno costì, e Le ne scriverò allora.

4 già corretto da certo

8 tal soprascritto, inserito; il quale corretto da come Vostra Signoria Reverendissima

9 servitore corretto da familiare

12 come vorrei soprascritto, inserito

13 fede e soprascritto, inserito

- 19 ultime comedie corretto da ultimi comedii
22 dopo essi: in cancellato
23 e forse annotazioni soprascritto, inserito
24 dopo vedere: e forse cancellato; serviranno soprascritto, inserito
30 far corretto da farle
31 maestro di capella di Sua Maestà sottolineato
32 far apparecchiati corretto da fare apparecchiate
33 dopo uno: in cancellato

Nicasius Ellebodius és Radéczy István a szokásos tavaszi pozsonyi játékokon, álorcában és álrühában. Középen, Cupido szerepében maga Balassi Bálint. (Pozsony, 1572, Gianvincenzo Pinelli hagyatékából)

A GYÖNGYÖSI-RECEPCIÓ XVIII. SZÁZADI CSÚCSPONTJA

Kovácsnai Sándor: *Gyöngyösiről írt száz magyar versek*

„Janus Pannonius bír Maro lelkével, / Gyöngyösi Homerus bő s szép beszédével” – idéztük a „Gyöngyösi drága gyöngy versei”-t oly csodálattal olvasó klasszika-filológus, Kovácsnai (Tóth) Sándor panegyricusát, illetve a Kemény János emlékezetére írt *Porábúl megéledett Főnix* „kritikai kiadásához” készített bevezetőjének szakértő sorait.¹ Ez utóbbi értelmezésében kifejtett poétikai-retorikai értékfeltárását öntötte verses formába százstrófás dicsőítő költeményében.² A marosvásárhelyi professzor hatalmas lélegzetű felsorolásával összegzi azokat a költői tehetségről, képességről, nyelvi-technikai jártasságról, vers- és szónoklattani ismeretekről tanúskodó versjellemzőket, amelyek Gyöngyösit oly előkelő helyre emelték a költői rangsorban: ha a Múzsák magyarul tudnának, azok is az ő szavával kívánnának szólni. – És a XVIII. század végi kortársak mégsem őt olvassák! A „náj módít” már-már Apor Péter dohogó hangján elítélő, Gyöngyösit s vele a hazai hagyományt védő Kovácsnai fontos irodalomszociológiai korélményéről ad számot. A régi jó ízléstől elrugaszkodott új közönség között „De mégis kevés van, aki őt forgatja, / Russzót pedig s Voltért inkább apolgatja, / Mint kis leánykáját, ezt úgy csókolgatja, / Még éjjel is Voltért magával hálátja”.

Pedig Gyöngyösi István ezzel a deákossá-németessé-franciássá korcsosuló, önbecsülését és nyelvét vesztett, köntöst-feleséget külföldről hozó, kávé-teát ivó, sóban főttet evő, idegen szavakkal élő magyarságnak e téren is példaként szolgálhat. Műveivel a szép magyar nyelvet menti s igazítja, felismervén, hogy magyar nyelven is minden kifejezhető, s ha valaki verseit olvassa, efelőli kétségei eloszolnak. Míves versei azt bizonyítják, hogy a magyar ész is a helyén van, hiszen a tudományok királyában, a versszerzésben olyan fő tudós elme található a magyarok között, mint Gyöngyösi.

¹ *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, 193, illetve *Porábúl megéledett Főnix*, 289–290. (Mindkettőt kiad. JANKOVICS József és NYERGES Judit, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 1999.)

² *Lelőhelye és jelzete: Ráday Könyvtár Kézirattára*, Bp., K 1.508/XII. SZABÓ T. Attila még csak négystrófényt ismert a költeményből. *Kovácsnai (Tóth) Sándor Gyöngyösit dicsérvő verse*, Erd. Múz, 1932, 234–235. Kocziány László 210 szakaszos (!) változatából közölt részletet: KOVÁCSNAI Sándor, *Az ész igaz útján. Válogatott írások*, sajtó alá rend. KOCZIÁNY László, Bukarest, 1970, 227–230.

S hogy milyen poétai érdemeket lel állításának alátámasztására?

A gömöri alispánt a Természet szülte versírónak. Művei nyelve ékesen szóló, világos, tiszta s nem homályos. Leírásai természethűek, pontosak, egyszerűek és okszerűek: „Az emberi főhöz nem ragaszt lóképet.” Csak olyan témát választ, amelyet jól ismer, s erőltetés nélkül ki tudja fejezni gondolatait. Stílusával is ezt szolgálja, „keresett cifrázás” nincs szavai közt – sem kendőzés, mint a hiányos erkölcsű lányok orcáján. Hasznost a kedvessel, szépet a jóval arányosan elegyít, a világosság, szabatoság, változatosság és a nyelvhelyesség előírásait szem előtt tartva. Vagyis mindent a poétikai előírásoknak megfelelően, azokhoz igazodva alkalmaz: „Nagy dolgot illendő méltóságos szókkal, / Kicsinyt a kicsinyhez irt-le hasonlókkal, / Ami középszerű, azt ahhoz valókkal, / Egyezvén írása pontban a dolgokkal.”

Sőt, még Gyöngyösi később sokat kárhoztatott szerkesztési hibáival szemben is talál dicsérnivalót: „Legkisebb pontjától minden betűinek / Sok függ, nincs ok nélkül ott helye semminek.”

Nem csoda hát ezek után, hogy Kovásznai Sándor megjobbított szöveggel ki akarja adni Gyöngyösi István megromlott verseit, amelyeknek már nincs becsületük, mindenkitől „mocskoltatnak”. E munka igazában azok feladata lenne, akiknek neve megörökítődött műveiben. Az övé – őseié – ugyan nem, mégsem sajnálja tőle a költséget. Ő ugyanis méltó hálaival tartozik neki: Gyöngyösi versei szórakoztatják-üdítik fel szabad idejében, társaságuk a barátokénál is kedvesebb, betegségében doktora s egyben patikája, mind testének s mind lelkének nyugodalmat, épülést szereznek.

Sajnálom, munkádat hogy úgy vesztegették
Budai nyomtatók, kik betűit szedték,
Sok szókat elhagytak, vagy hibáson tették,
A magyar beszédet mivel nem értették.

[...]

Új formában akkor én téged öntelek,
Ha budai rongyból levetkeztethetlek,
Lőcsei köntösben ismét öltöztetlek,
Világ eleiben osztán úgy vezetlek.

Sajnos, ezt már csak a tudós szegedi piarista tanár-kolléga, Dugonics András tudta megvalósítani.

Bene Sándor

ARCHAIKUS ELEMÉK A XVII. SZÁZAD
PASZKVILLUSKÖLTÉSZETÉBEN

(„*Planctus*” Zrínyi Miklósról)

Az alább közölt vers különleges darabja a Zrínyi Miklós körüli politikai tárgyú költészetnek s tágabb értelemben a korai „kuruc” közköltészetnek is. Egyfelől azért, mert Zrínyi életében készült, bizonyosan magyar költő alkotása, és a külföldi közvéleményt igyekezett formálni a maga sajátos eszközeivel, szemléletével – ilyen pedig kevés van; magyar nyelvű, Zrínyi mellett agitáló költeményt, amely még a hős életében, az 1663–64-i török elleni háború folyamán keletkezett, alig néhányat ismerünk,¹ de az ide sorolható idegen nyelvű (német, olasz, latin) versek száma is viszonylag csekély. Zrínyi inkább hirtelen és váratlan halála után vált a dicsőítő költészet hősévé, amiben természetesen szerepet játszott magukra maradt híveinek hírverése is. Másfelől poétikai szempontból is különleges figyelmet érdemel a vers, lévén, hogy a hazai (és európai) paszkvillusirodalom archaikus rétegét, a vágánsköltészet egyik kedvelt típusát kapcsolja be a Zrínyi körül az 1660-as években felerősödő politikai tárgyú közköltészet áramába.

A szöveget egyszer már megjelentette Harsányi István 1927-ben;² a közlés alapja a Schrauf Károly bécsi levéltáros hagyatékából 1904-ben az MTA kézirattárába került gyűjtemény volt.³ Ebben a latin *Planctus*t két magyar nyelvű, Balassi-strófában írott, Zrínyit magasztaló költemény előzi meg (a „Szabadságunk rontó...” és a „Magyarok romlását...” kezdetűek), amelyek a latinnal egyazon hangvételben és szemlélettel bírálják a bécsi hadvezetés mesterkedéseit a török elleni fellépés késleltetésében, s élesen szatirikus hangvétellel tűzik tollhegyre a „Kacsának” csúfolt Nádasdy Ferenc tevékenységét, akinek inkább otthon volna a helye, felesége szoknyája mellett. A versek kritikai kiadásának elkészítője, Varga Imre már felhívta a figyelmet a három költemény rokonságára, a szerzőség kér-

¹ Közölve: *Az 1660-as évek költészete (1660–1670)*, sajtó alá rend. VARGA Imre, Bp., 1981, 244–246, 267–268, 52., 53. és 59. sz. versek (RMKT XVII/10). (Pázmány Miklós közismert, ugyancsak itt közöl verse – *Ó te Zrínyi Miklós, országunknak fia* – bizonyos megkötésekkel szintén e körbe sorolható.)

² HARSÁNYI István, *Eddig ismeretlen költemények Zrínyiről, a költőről*, ItK, 1927, 108–114, a *Planctus* közlése: 112–114.

³ *Analecta „Zrínyi”*. Versek Zrínyi Miklósról 1663–64, MTAK, Ms 5087, 49a–50b.

désében azonban kétértelműen nyilatkozott. Az előbbi vers kommentárjában még elfogadta Harsányi feltevését, aki szerint mindhárom szöveg szerzője ugyanaz a „jó magyar érzésű, hazafias gondolkozású” katolikus egyházi személy lehetett a Mura vidékén, az utóbbihoz készített jegyzetében azonban felvetette Vitnyédy István vagy a körébe tartozó személy szerzőségének lehetőségét.⁴ A kérdés megoldásában magam sem jutottam sokkal előbbre, de azt gyanítom, Varga Imre utóbbi feltételezése a latin költeménnyel kapcsolatban is valószínűsíthető – ha nem is annyira a politikai szemlélet, hanem inkább a műfaji minta alapján.

A *Planctus* újbóli publikálását az indokolja, hogy nemrégiben Wolfenbüttelben rábukkantam a költemény teljesebb – Harsányi közlésénél egy, még hozzá nagyon lényeges strófiával hosszabb – változatára, amely egyúttal sok olvasati bizonytalanságot is segített eloszlatni. (Több ponton nehezen értelmezhető, romlott szövegről van szó.)⁵

PLANCTUS DE COMITE NICOLAO ZRINIO

1. Stabat Zrinus dolorosus Juxta Muram lachrimosus Dum a Montecuculio non juvaretur, A Turcis Zrinij Ujvar expugnaretur.	5. Quis est homo qui non fleret, Gloriosum Zrinium si videret, Relictum a Germanis et Ungaris, Per quem liberati fuerint a Turcis.
2. Cujus Montecuculi generositati Invidit et faelicitati, Propterea ab eo derelinquitur, Simul a Nadasdio despicitur.	6. Quis non deberet blasphemare, Montecuculum Viennae culpae, Quod versus Canisam non iverit, Strociium sua sponte perdidit.
3. O quam patiens et amarus Fuit comes Croatiae banus, Dum Styria a Tartaris combureretur, Insulaque ipsius infestaretur.	7. Cum pridem in commissis habuisset Ut milites eo expeditivisset, Sed aere Turcarum corrumpebatur, Quo culina ipsius strenue fumatur.
4. Qui moerebat, et dolebat, Quod Montecuculj venire non audebat, Propter solum rumorem Turcarum, Et per Styriam decurrentium Tartarorum.	8. Propter Montecuculianam negligentiam Et Nadasdianam arrogantiam Vera fides Christiana deprimitur, Turcis Zrinj Ujvar sponte permittitur.

⁴ „A vers Zrínyit magasztaló, Montecuccolit gáncsoló éle, erős Nádasdy – Hohenlohe? – ellenes hangja nem idegen Vitnyédy környezetétől. Az ő levelében találkozunk az ének hangjához hasonló felfogással, az eseményeknek a költeménnyel egyező kommentálásával.” RMKT XVII/10, *id. kiad.*, 701.

⁵ *Planctus de Comite Nicolai Zrinio 1664*, Herzog August Bibliothek, Handschrift, 38 Novissimi 2°, 121a–123b. Az itt közölt változat alapszövege ez a wolfenbütteli variáns, azonban sokszor kellett javítanom a Schrauf-féle változat alapján, amelynek másolója nyilvánvalóan már maga is értelmezni próbálta a nehezen érthető helyeket.)

	9. Perpendat Christianorum unusquisque Si Montecuculi non sit proditor iste, Styriam post Ungariam Turcis tradet, Totum Imperium periculum non evadet.		
Ad Zrinium clamant Transil- vanij	10. Ei, defensor Zrinij patriae Austriam sentire vim calamitatis, Fac ut semper secum lugent, Ungariamque in dies deflent.		
	11. Fac ut Styria conemeretur Carinthia, Carniola devastetur, Ubi Zrinij Uijvar deperdideris, Quandoquidem a Germanis derelinqueris.		Portia ad Impera- torem clamat
Monte- cuculj clamant ad Impera- torem	12. O Leopolde hoc tantum agas, Patibuli mihi fige plagas, Fateor me esse Ungariae proditorem, Zrinianae famae supplantatorem.		
Rustici ad Montecu- culium clamant	13. Propter tuam Altenburgicam fugam Promeruiisti furcifer poenam summam, Quando nostra pruna devorasti, Universa bona devastasti.		
	14. Non sit Imperator appellandus Neque Ungariae rex vocandus, Si patibulo hic furcifer privabitur, Nomine proprie posthac vocabitur.		
	15. Fac me Leopolde flere, Huic suspendendo semper condolere, Fateor per me Novam villam Captam esse atque derelictam.		
	16. Juxta patibulum lubens stabo Montecuculo me associabo, Ut consiliarijs sim exemplo, Ungariae non sim detrimento.		
	17. O porca porcarum, Nimphire [?] praeclara, Consilia tua errant et semper erunt vana, Quidquid patiar, tibi adscribatur, Meique nullus mortalium misereatur.		Porcia ad uxorem suam
	18. Participa mecum perditionis mortem, Patibuli Montecuculj fac me consortem, Per me Leopolde seducebaris, Et tu Hungaria quoque vendebaris.		Lopko- witz ad Impera- torem
	19. Inflammatum et accensum Caesar est conversus Sententiam eorum illis promulgando, Mortemque his adjudicando.		Senten- tia Impera- toris
	20. Fateor hos patibulo custodiri, Consiliariisque mortem horum praemuniri, Ne Christianitas deprimatur, Sed Ungaria a Turcis redimatur.		
	21. Quandoquidem sententia suspendisti, Istos Leopolde et custodisti, Caelo crede nullo privaberis Si intentum tuum continuaveris.		Rustici gratias agunt pro prudentia Imperatoris

- V Ungariam, Croatiam, et Styriam gladius Turcarum pertransivit,
R Ut revelentur ex isto actu Austriacis pericula.
V O Deus, proditores Ungariae non exaudiat
R Sed Imperatoris obcoecati oculi aperiantur.

Nullus mortalium interveniat pro his proditoribus, quaesumus Leopoldo Romanorum Imperator apud Majestatem Tuam pro Montecuculio, sed tribuat ipsis perpetuae ignominiae juxta sententiam funem, ut eo facilius Christianitas e Turcico jugo redimatur, Zrinusque defensor patriae, per Majestatem Tuam quantocius adjuvetur, secundum Majestatis Tuae assecurationem, et permissa, quae vivet in Austria, regnat in Hungaria, dominabitur in Croatia, per omnia secula seculorum. Amen.

V Leopolde, exaudi petitionem rusticorum,

R Et ad te perveniat clamor illorum.

V Maledicamus Montecuculio.

R Deo gratias.

V Et reliquorum consiliariorum corpora requiescant
in Viennensi Patibulo.

R Utinam fiat. Amen.

1664

Az újraközlést természetesen a textológiai mellett egy másik szempont is indokolja. A *Planctus* az első publikálás után elsüllyedt a számtalan szakirodalmi „tücsök-bogár” tengerében – ennél pedig már csak esztétikai értéke, de legalább költői invenciója révén is jobb sorsot érdemel. Az alapötlet ugyanis valóban hátborzongatóan mulatságos: Új-Zrínyivár elvesztése után Zrínyi Miklós személyes ellenségei és vetélytársai, Montecuccoli tábornok, Porcia főminiszter és Lobkowitz herceg főudvarmester önként járulnak Lipót elé, és kérik, hogy árulásuk (Magyarország elvesztése) miatt akasztassa fel őket. Az uralkodó ki is mondja a halálos ítéletet, de egyelőre vár a végrehajtásukkal – a nép pedig fohászkodik hozzá, hogy mielőbb végezze mindegyikük a bécsi vesztőhelyen. Az akasztófahumor, az alapos helyismeret (Zrínyi-Újvár magyar ortográfia szerinti átírása) egyértelműen magyar szerzőre vall, méghozzá olyanra, aki közel állhatott Zrínyihez, legalábbis jól ismerte a bécsi vezetés változó álláspontjait. Erre utal a 7. strófa kulcsfontosságú megjegyzése, mely szerint Montecuccoli a korábbi tanácskozásokon még támogatta a támadó háborút, s most a török megvesztegette, azért nem harcol. A szerző másik ismertetőjegye: vagy Erdély irányába tájékozódik, vagy egyenesen maga is erdélyi. A 10. strófa margójegyzetének utalása („Zrínyihez kiáltanak az erdélyiek”) igencsak szokatlan a Zrínyi személyéhez kötődő politikai költészetben, különösen úgy, hogy más országrészek nem „kiáltanak” a bánhoz.

Erdély felé mutat azonban egy további jellegzetessége is a versnek. A műfaj ugyanis különös fajtája a szatírának: a mű második felét alkotó miseparódia (versiculusok és responsiók váltakoznak antiphona-szerkezetben) a vágáns költészetre emlékeztet – s ezt korántsem tarthatjuk véletlennek. Az a késő középkori szatirikus műfajegyüttes, amely a humanista retorikai és poétikai invencióval feldúsított pamfletirodalomban él tovább, a reformáció első nemzedékének tollán új irányba fordul, egyszerre lesz képes a konfesszionális viták és a politikai propagandaakciók hordozójává válni. Balázs Mihály legutóbbi monográfiájában bravúros elemzéssel mutatta ki ennek „a középkori elemeket magával görgető humanista

szatirikus hagyománynak az ismeretét⁶ (amelyet például közvetíthettek a Celio Secundo Curione által összeállított híres gyűjtemények, a *Pasquillus ecstasticus* vagy a *Pasquillorum tomi duo*)⁷ az erdélyi antritrinitáriusok vallási propagandájában (nevezetesen a *Válaszúti komédia* genezisében, műfaji mintáiban). A Genealogia Antichristi, a Pénzevangélium, a Judicium Pasquilli és a hasonló szövegtípusok jelenléte azonban nemcsak a hitvitában, hanem a politikai publicisztikában is igazolható, amire Téglás J. Béla nyomán⁸ ugyancsak Balázs Mihály hívja fel a figyelmet. Szamosközy István szerzeményei között találunk egy rendkívül érdekes, Basta és társai garázdálkodását elítélő és Bocskai győzelmét ünneplő kompozíciót, amelynek formai megoldása igencsak emlékeztet a Zrínyi-planctus szerkezetére. Ez is miseparódia, amelyet szintén a *Stabat Mater* himnuszának aktualizált változata vezet be, majd a műfaj követelményeinek megfelelően ima és responsorium zárnak le. Egy rövid idézet mindenkit meggyőzhet a Szamosközy-kompozíció és a Zrínyi-ről írott *Planctus* rokonságáról:

Vallon stabat tanquam laurus,
videbatur durus maurus,
Sed in factis tam impis,
ut putes diabolum.
Ferox domi sicut taurus,
Fugax foris sicut cervus,
Et imbellis sicut nurus,
Non valens vel obulum.⁹

Mindebből elsőként az a következtetés adódik, hogy teljességgel elvetendő Harsányi István feltételezése a *Planctus* katolikus szerzőjéről – hiszen ez a műfaji hagyomány éppenséggel protestáns kézen éledt újra a XVI. század folyamán. Másrészt – mint már utaltam rá – nemcsak a tartalmi elemek, hanem a műfaji kontextus, a formai megoldások is erdélyi provenienciát sugallnak, legalábbis olyan szerző vagy szerzői kör felé mutatnak, amely fontosnak ítélte az erdélyiekkel való kapcsolattartást. Ennél tovább – konkrét filológiai bizonyítékok hiányában – nem lehet lépni, de Varga Imre megjegyzését Vitnyédy környezetéről kiegészíteném annyival, hogy volt még egy olyan hatalmi központ a királyi Magyarországon, amely már ekkor, az 1664. év folyamán kulcsszerepet játszott az erdélyi és nyugatmagyarországi kapcsolatháló szorosabbra szövésében: Wesselényi nádor murányi udvara. Ahol bizony volt olyan hivatalviselő, aki értett a versfaragáshoz is: Gyöngösi Istvánnak hívták. A feltételezések továbbgörgetését e pillanatban felesleges-

⁶ BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., 1998, 142 (Humanizmus és Reformáció, 25). A hivatkozott fejezet („A humanista szatirikus irodalom egyik lehetséges közvetítője: Celio Secundo Curione paszkvillusgyűjteménye”) uo., 123–142.

⁷ *Pasquillus ecstasticus*, Genevae 1544; *Pasquillorum tomi duo*, Eleutheropoli 1544.

⁸ TÉGLÁS J. Béla, *A történeti pasquillus a magyar irodalomban*, Szeged, 1928.

⁹ Kiadva: HEGEDŰS István, *Szamosközy költői maradványai*, Századok, 1904, 346–348. A paszkvillus teljes szövegét fordítással együtt újra közli BALÁZS, i. m., 142–145.

nek érzem, de azt mindenképpen figyelemre méltónak tartom, hogy belső érvek alapján Kovács Sándor Iván már korábban felvetette a „Fegyvert s bátor szívet kell annak szerezni” kezdetű, több *Áfium*-másolat végén is megtalálható – s az utóbbi időben ismét komoly viták középpontjába került –, Zrínyi mellett agitáló vers lehetséges szerzőjeként a *Murányi Vénus* költőjét.¹⁰ Én a magam részéről ennél is fontosabbnak érzem aláhúzni a horvát bán katonai és politikai elképzeléseit propagáló versek programszerű kétnyelvűségét: nemcsak a „Fegyvert s bátor szívet” mellett található meg minden másolatban az *In consensum* című, a haza védelmére szólító latin vers,¹¹ hanem a *Cseklézi sáncban generál Montecuccoli 1663* és az *Anno 1664* című magyar költemények mellett is ott áll a kézirati hagyományban a latin nyelvű *Planctus*. A szerzőség felderítésének kérdésében talán a Vitnyédy-könyvjegyzék alaposabb vizsgálatával lehetne újabb eredményt elérni (voltak-e a gyűjteménynek olyan darabjai, amelyek a Curione-antológiákban hordozott szövegtípusokat tartalmazták?), esetleg Gyöngyösi munkáiban is alaposabban kellene vizsgálni a satirikus hangvétel, a paszkvillusra jellemző fordulatok felbukkanását. Bárhogy legyen is azonban, annyi bizonyos, hogy műfaj történeti szempontból jelentős pillanatot rögzít a Montecuccolit és társait lejárató *Planctus*: azt a pillanatot, amikor a bontakozó „kuruc” közköltészet felszívja magába a vágáns szatíra és a részben arra épült protestáns szellemű politikai paszkvillus műfaji tradícióját.

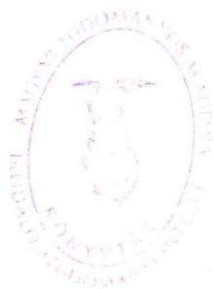
Azért pedig, hogy ez a kis eszmefuttatás egyáltalán lehetségessé vált, jelentős részben Ritoókné Szalay Ágneszt illeti a köszönet: Balázs Mihály idézett gondolatmenete, amely a *Planctus* előképének tekinthető Szamosközy-szerzeményt is kiemelte a feledésből, már bevezetésében hangsúlyosan hivatkozik és végig támaszkodik¹² Ritoókné alapvető jelentőségű dolgozatára, a *Politikai szatíra Magyarországon a XVI. században* című tanulmányra.¹³ Ritoókné Szalay Ágnes munkája ezen a területen (is) összeköt és folytonosságot teremt, egymástól sokszor távol eső korszakok és témák kutatói között. Születésnapján erre a szokásosnál is nagyobb hálával illik emlékezni – sokunknak.

¹⁰ KOVÁCS Sándor Iván, *Gyöngyösi Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi*, ItK, 1985, 390–394; Uő, *Forgách Simon 1705. évi „Áfium”-kiadása*, MKsz, 1982, 9–18.

¹¹ Az „Arma paret” kezdetű latin vers közölve: RMKT XVII/10, *id. kiad.*, 696. A magyar parafrázis szerzőségének kérdését érintő újabb vita résztvevői talán kiindulhatnak ebből a versből is, amely jóllehet vergiliusi reminiscenciákat tartalmaz, de véleményem szerint (legalábbis a téma és a szófordulatok – pl. „ite alacres” – egyezése erre enged következtetni) valójában Curtius Rufus Nagy Sándor-életrajza IV. könyv 14. c. végének verses parafrázisa. Az eredetiben Dareiosz buzdító szónoklatát olvashatjuk a perzsákhöz: a makedón imperializmus elleni támadást, a haza védelmére szólító adhortatiót. Háportoni fordításában: „Kérlek tütöket [...] az Persaknak jo hireket neveket es nemzetsegeket az utolsó gyalazzattal oltalmaztatok meg. Mennyetek vidamon es jo remenseggel tellyesek, hogy az mely dücsöseget az tü eleitektől vöttetek, maradokitoknak hadgyatok. Immar az szabadsagot, az segitseget, az jövendő üdönek remenseget az ti job kezeiteken viselitek. El tavosztattya az halalt, valaki azt semminek tartya, valaki legfelekemb [!] azt követi.” HÁPORTONI FORRÓ Pál, *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak macedonok királyának viseltetett dolgairól irattatott históriája*, Debrecen, 1619, 194–195 (hasonmás kiad.: Bibliotheca Hungarica Antiqua, XVIII, Bp., 1988).

¹² BALÁZS, *i. m.*, 115.

¹³ RITOÓK Zsigmondné, *Politikai szatíra Magyarországon a XVI. században*, ItK, 1971, 265–277.

Megjelent 150 példányban
Könyvárusi forgalomba nem kerül
Készült a Balassi Kiadó gondozásában
A kiadásért felel Kőszeghy Péter igazgató
Szerkesztette Tamás Zsuzsanna